

પાંચ ક્લેશો અને તેમનું સ્વરૂપ

મનુષ્ય માત્ર જન્મથી તે મૃત્યુપર્યંત જાણ્યે-અજાણ્યે સાચાં સુખશાંતિની શોધમાં ભટકતો જ રહે છે. સાચાં સુખશાંતિની પ્રાપ્તિ માટે મરણિયો જંગ ખેલતો જ રહે છે. છતાંય તે સાચાં સુખશાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, સુખશાંતિના બદલે તેને તેના આભાસો જ પ્રાપ્ત થાય છે. શાંતિના બદલે મૃગજળની છલના પ્રાપ્ત કરીને પરતાય છે, ફરીફરીને શાંતિની ક્ષુધા-તૃપ્તિ અર્થે તે આંધળી દોટ દેતો જ રહે છે, ઊઠે છે ત્યાંથી સૂવે છે ત્યાં સુધી અનંત પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સુખાભિલાષારૂપી ધુમાડાના બાચકા ભરતો જ રહે છે. આ રીતે તેના કલાકો, દિવસો, મહિનાઓ, વર્ષો અને જન્મો આશાનિરાશાના તાણાવાણામાં, વિદ્યુતના ઝબકારાની જેમ ચાલ્યાં જાય છે, તોય તેને સાચાં સુખશાંતિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આમ કેમ બને છે? કારણ કે તે એ નથી જાણતો કે સાચાં સુખશાંતિના મુખ્ય બાધક તે પાંચ ક્લેશો છે. મનુષ્યનાં સુખશાંતિને આ પાંચ ક્લેશો સહોળી નાખે છે, ઇચ્છનભિન્ન કરી નાખે છે.

૧. અપિઘા ક્લેશ : જેમાં જે નથી તેમાં તે દેખાવું તે અપિઘા ક્લેશનું સામાન્ય લક્ષણ છે. જે ચાર રીતે આ અપિઘાને સમજવાનો પ્રયત્ન થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે. (ક) અનિત્યમાં નિત્યપણાની ભાવના (ખ) અપવિત્રપણામાં પવિત્રપણાની ભાવના (ગ) દુઃખમાં સુખની ભાવના અને (ઘ) અનાત્મામાં આત્માપણાની ભાવના. આ ચારેયનું સામૂહિક નામ "અપિઘા ક્લેશ" છે.

(ક) અનિત્યને નિત્ય સમજવું : જેની ઉત્પત્તિ છે તેનો નાશ અવશ્ય છે, આ જગતના તમામ ભોગો તથા આપણાં શરીરો વગેરે બધું જ ઉત્પત્તિવાળું છે, તેથી અનિત્ય છે; પરિવર્તનશીલ છે છતાં આપણે તેને અપિઘાના કારણે નિત્ય સમજીએ છીએ. આ બધાનો નાશ થતો જોવાનો આપણો રોજનો અનુભવ હોવાં છતાંય, તેને નિત્ય માન્યે રાખવાં તે કેટલું મોટું આશ્ચર્ય કહેવાય? પ્રિયજનના મૃત્યુ વખતે અપિઘાના કારણે મોટો આઘાત લાગે છે! ચક્ષુ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન કરેલો કે જગતમાં મોટામાં મોટું આશ્ચર્ય કયું છે? ત્યારે તેમણે જવાબ આપેલો કે આપણી આસપાસ આપણે ઘણાને મરતા જોઈએ છીએ છતાંય આપણે તો એમ જ માનતા રહીએ છીએ કે આપણે ક્યાં મરવાનું છે, બધા ભલે મરે, આપણે તો અમર છીએ. જગતનું મોટામાં મોટું આશ્ચર્ય તે આ જ છે.

થોડું ઘણું નુકસાન થતાં કેટલા બધા વ્યથિત થઈ જઈએ છીએ? અનિત્યમાં નિત્યપણાની ભાવનાથી જ નુકસાનીનું દુઃખ અનુભવીએ છીએ. જગતનાં અનિત્યપણાના નિયમને બરાબર સમજીને જીવનમાં દૈવતાપૂર્વક ઉતારી દીધો હોય તો હર્ષ-શોકના ઝાટકાઓથી મુક્ત રહી શકાય. આનું જ નામ તે અનિત્યમાં નિત્યપણાની સમજણરૂપી "અપિઘાક્લેશ".

(ખ) અપવિત્રને પવિત્ર સમજવું : આ શરીર મૈથુન દ્વારા ઉપજેલું, રજ-વીર્યથી બંધાયેલું, નરક જેવાં સ્થાનોમાં પોસાયેલું, મૂત્રદ્વારથી નીકળેલું, ઠાડકાંઓથી બનેલું, માંસ વડે લીપેલું અને ચામડા વડે મઢેલું છે. છતાંય વિષયીજનોને, પોતાનાં શરીરોમાં, સ્ત્રીઓનાં શરીરોમાં અને પુત્રો ઇત્યાદિના શરીરોમાં પવિત્રતાની ભાંતિ થાય છે. વળી શરીર મળ, મૂત્ર, કફ, શ્લેષ્મ ઇત્યાદિ અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલું છે, છતાંય તેમાં અપવિત્રતા નથી દેખાતી. આનું જ નામ તે અપવિત્રપણામાં પવિત્રપણાની સમજણરૂપી "અપિઘાક્લેશ".

(ગ) દુઃખને સુખ સમજવું : બધા જ વિષયો પરિણામે દુઃખ આપનારા જ છે છતાંય તેને સુખ આપનારા સમજવા. સર્વસાધારણ મનુષ્યોને, જે વિષય ભોગો સુખ આપનારા લાગે છે, તે જ ભોગો-સુખો વિવેકીજનોને દુઃખદાયક લાગે છે. વિવેકીજનોને તે સર્વ સુખો પરિણામદુઃખ, તાપદુઃખ અને સંસ્કારદુઃખ દેનારાં જ લાગે છે.

કામવાસના ભોગવતી વખતે સુખ આપનારી લાગે છે. પણ પરિણામ જોતાં બળ, બુદ્ધિ, ઉત્સાહ, વિવેક વગેરેનો નાશ કરવાનું દુઃખ એમાં સમાયેલું જ છે. તે થયું પરિણામ દુઃખ.

ઓહિસમાં મોટા પગારની નોકરી હોય, તેથી ખૂબ સુખ પ્રાપ્ત થતું હોય. કોઈ ઈર્ષાળુ માણસની કાન ભાંભેરણીથી નોકરી જાય, તે માણસ તરફ બદલો લેવાની જોરદાર ભાવના જાગે. બદલો લઈ શકીએ એવી સ્થિતિમાં ન હોઈએ અને ત્યારે મનમાં ભીષણ પરિતાપ જાગે તે તાપ દુઃખ.

સિનેમા જોઈ, તે જોવાથી જે સુખ મળ્યું તેનો ચિત્તભૂમિ ઉપર સંસ્કાર પડ્યો. એ સંસ્કારથી પ્રેરણાને લાઇનમાં ઊભા રહેવાનું કષ્ટ વેઠીને પણ ફરી સિનેમા જોઈએ, ફરીને સંસ્કાર પડ્યો અને ફરીને જોઈએ. આમ આ રહેંટ-ચક્રાવાનો અંત જ ન આવે. તે થયું સંસ્કારદુઃખ, અને સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણો એકબીજાથી વિરોધી હોવાને કારણે, ત્રિગુણમયી સર્વ સુખો, દુઃખો જ છે. આનું નામ તે દુઃખમાં સુખપણાની સમજણરૂપી "અપિદ્યા ક્લેશ."

(ઘ) જે અનાત્મા (જડ) છે તેને (આત્મા) ચેતન સમજી લેવો : શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, એ સર્વ જડ હોવા છતાંય તેને ચેતન સમજવા. આત્મા તો એ સર્વથી ભિન્ન, ચેતન અને અસંગ છે. છતાંય જડપણામાં ચેતનપણું દેખાવું આનું જ નામ તે અનાત્મામાં આત્મપણાની સમજણરૂપી "અપિદ્યા ક્લેશ."

ઉપરોક્ત ચાર રીતે અપિદ્યાને સમજવાનો પ્રયત્ન થાય છે.

(ર) અસ્મિતા ક્લેશ : આત્માને તથા બુદ્ધિ-ચિત્તને એક માની લેવા તે અસ્મિતા ક્લેશ છે. આત્મા પોતાને બુદ્ધિ, ચિત્ત ઇત્યાદિ માની લે એમાં નુકસાન શું? આત્માને સુખદુઃખ કશું જ નથી, પોતે પરમ શુદ્ધ છે છતાંય 'અંતઃકરણ અને પોતે એક છે' એમ મનાઈ જવાથી, અંતકરણ દ્વારા અનુભવાતાં દુઃખસુખ પોતાને (આત્માને) થઈ રહ્યાં છે એવો ભ્રમ થઈ જાય છે. આ વાતને એક દૃષ્ટાંતથી સમજાવે.

અરીસા પાસે રાતું કપડું ધરતા અરીસો લાલ દેખાય છે, ખરેખર અરીસો લાલ નથી, તે તો કોઈ પણ રંગ પિનાનો પરમશુદ્ધ છે, નિર્વિકાર છે. જે તેનું રાતાપણું અત્યારે દેખાઈ રહ્યું છે તે તો રાતા કપડાનું પ્રતિબિંબ માત્ર છે. રાતું કપડું હટાવી લેતાંની સાથે જ અરીસો પોતાના મૂળ સ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. તેમ સુખદુઃખ, વિકારયુક્ત ચિત્તનાં પ્રતિબિંબો આત્મામાં પડવાથી આત્મા પોતાને સુખીદુઃખી સમજી લે છે, ખરેખર તો પોતે નિર્વિકાર, પરમશુદ્ધ છે, 'પોતે ચિત્ત છે' એવો પહેલો ભ્રમ થતાં 'સુખદુઃખનો અનુભવ પણ પોતાને થઈ રહ્યો છે' એવો બીજો ભ્રમ પણ અવશ્ય થાય છે. આ રીતે પોતે અને બુદ્ધિ એક છે (અસ્મિતા) એમ મનાઈ જવાથી, ચિત્ત-બુદ્ધિમાં અનુભવાતાં સુખદુઃખ પોતે અનુભવવા લાગવું એ જ 'અસ્મિતા ક્લેશ.'

(૩) રાગ ક્લેશ : એક વખત જે સુખ મળ્યું તે ફરીફરીને ભોગવવાની ઇચ્છા, તૃષ્ણા થયા કરવી અને તે સુખના સાધનોમાં, સાધનો પ્રાપ્ત કરવામાં ઇચ્છા, તૃષ્ણા રહ્યા કરવી એનું નામ "રાગ ક્લેશ" છે.

(૪) દ્વેષ ક્લેશ : દુઃખનો અનુભવ લીધા પછી તે દુઃખ તરફ જે ક્રોધ અને તિરસ્કારનો ભાવ રહ્યા કરે છે અને દુઃખ દેનારા કારણો તરફ ઘૂણા રહ્યા કરે તેનું નામ "દ્વેષ ક્લેશ" છે.

(૫) અભિનિવેશ ક્લેશ : મૃત્યુભયને અભિનિવેશ ક્લેશ કહે છે. પ્રાણીમાત્રમાં મરણનો ભય સ્વાભાવિક રૂપે જ રહેલો છે. મૂર્ખાઓ જ કેવળ મૃત્યુથી ડરે છે તેમ નથી પણ મહાવિદ્વાનો પણ મૃત્યુથી ડરતા હોય છે.

અભિનિવેશ ક્લેશને સારી રીતે સમજવાથી પૂર્વ જન્મ પણ સાબિત થઈ શકે છે. મનુષ્ય એક વખત પોતાના જીવનમાં જે ભયનો સ્વાનુભવ કરે છે, ત્યાર પછી તે એ ભયથી ડરે છે. જ્યાં સુધી જે ભયનો સ્વાનુભવ નથી થતો ત્યાં સુધી તે ભયનો ભય નથી લાગતો, જેમ કે દીવા પાસે સમતું બાળક દીવાને પકડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એને એ ખબર નથી કે દીવાને પકડવાથી દાઝી જવાશે. પરંતુ એક વખત અગ્નિને સ્પર્શીને દાઝી જવાથી એને દાઝવાના ભયનો અનુભવ થાય છે, એને દાઝવાના ભયનો સ્વાનુભવ થયા પછી આપણે બાળકનો હાથ પકડીને દીવાનો સ્પર્શ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો તે બાળક હાથને પાછો ખેંચી લેશે. કારણ કે તેને દાઝવાના ભયનો સ્વાનુભવ થઈ ચૂક્યો છે.

આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત ક્ષિત થાયો કે ભયનો એક વખત સ્વાનુભવ થયા પછી જ ભયનો ડર લાગે છે, ત્યાર પહેલાં નહીં. તો આપણને જે, મૃત્યુનો ભય લાગે છે તેનું કારણ શું છે? આ જીવનમાં તો આપણે એક પણ વાર મર્યા નથી, મૃત્યુનો સ્વાનુભવ લીધો નથી છતાં આપણને મૃત્યુનો ભય કેમ લાગી રહ્યો છે? આ સમજવા થોડા આગળ વધવું પડે કે આ જીવનમાં મૃત્યુનો સ્વાનુભવ નથી કર્યો છતાંય મૃત્યુભય લાગી રહ્યો છે તો, પહેલાં ગમે ત્યારે પણ ક્યારેક જરૂર મૃત્યુનો, મૃત્યુભયનો સ્વાનુભવ કર્યો હશે, અને જો પહેલાં મૃત્યુભયનો સ્વાનુભવ કર્યો હશે તો પહેલાં જરૂર મૃત્યુ થયું હશે, અને જો પહેલાં મૃત્યુ થયું હશે તો મૃત્યુ તો શરીરનું હોઈ શકે, તેથી પહેલાં શરીર જરૂર હશે, અને જો શરીર હોય તો એ શરીરનો જન્મ જરૂર થયો હોય, આ રીતે વિચાર કરતાં અભિનિવેશ ક્લેશ દ્વારા પૂર્વજન્મ સિદ્ધ થાયો.

પાંચ ક્લેશોની ચાર અવસ્થાઓ

૧. પ્રસુપ્ત ૨. તનુ ૩. વિચિછન્ન અને ૪. ઉદાર; એવાં નામવાળી ક્લેશોની ચાર અવસ્થાઓ છે.

પ્રસુપ્ત અવસ્થા : પ્રસુપ્ત એટલે બૂબ સારી રીતે સૂતેલો, ગાઢ-પ્રગઢ રીતે સૂતેલો- જેમ કોઈ મનુષ્ય પ્રગાઢ નિદ્રામાં સૂતો હોય અને તેને જાગૃત કરવા આપણે બૂમ મારીએ તો એ ન જાગે પણ એનો સ્પર્શ કરીને, એના હાથ હલાવીને, એને ઢંઢોળીને બૂમ મારીએ તો એ જાગી જાય. તેવી જ રીતે ચિત્તભૂમિમાં એ ક્લેશો પ્રસુપ્ત અવસ્થામાં પડેલા હોય ત્યારે તેની હયાતીની આપણને ખબર ન પડે પરંતુ જ્યારે, એને ઢંઢોળીને જગાડીએ એવાં કારણો ઉપસ્થિત થાય

અને ત્યારે તે જાગી જાય અને ત્યારે જ ખબર પડે કે, ચિત્તમાં ક્લેશો બીજરૂપે હયાત હતાં.

જેમકે કોઈ મહાત્મા હોય અને એમની ચિત્તભૂમિમાં "રાગ" ક્લેશ પડેલો હોય પણ જ્યાં સુધી એ ક્લેશને જગાડનાર કારણો, અભિવ્યક્ત કરનાર નિમિત્તો ઊભાં ન થાય ત્યાં સુધી રાગ ક્લેશની હયાતીની ખબર ન પડે. મહાત્માજીને પોતાના ભક્તો-શિષ્યો દ્વારા ખૂબ સેવાસુખ મળતું હોય પણ કોઈ કારણોસર એ સેવાસુખનો નાશ થઈ જાય ત્યારે ખબર પડે કે સેવાસુખ મેળવવા માટે ઇન્દ્રિયો કેટલી બધી તલપાપડ થઈ રહી છે? અને એ સેવાસુખનો નાશ કરનાર કારણો તરફ કેટલો બધો ઢેખ થઈ જાય છે?

તનુ અવસ્થા : ક્લેશોની દુબળીપાતળી અવસ્થા તે તનુ અવસ્થા છે. પ્રસુપ્ત અવસ્થામાં તો જ્યારે એ ક્લેશ જાગે ત્યારે જ ખબર પડે, પણ આ તનુ અવસ્થામાં તો ક્લેશની હયાતીની ખબર તો પડે કે ક્લેશ હયાત છે, પણ સાવ તનુ-પાતળો-શિથિલ પડી ગયેલો છે, તેથી ચિંતા જેવું નથી એમ માનીને બેદરકાર રહેવાય. પણ એ તનુ અવસ્થામાં રહેલો ક્લેશ અનુકૂળ વાતાવરણ મળી જતાં ક્યારે ઉદાર અવસ્થામાં આવીને બેદરકારને પરેશાન કરી નાખે તે કાંઈ જ કહી શકાય નહીં. જેમ સોટી જેવું પાતળું વટવૃક્ષ અનુકૂળ હવા, પાણી, ભૂમિ અને સમય મળી જતાં કબીરવડના રૂપમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે.

વિચિછન્ન અવસ્થા : એક ક્લેશ પોતાના સજાતીય કે વિજાતીય ક્લેશથી દબાઈને પડી રહેલો હોય, તે ક્લેશની વિચિછન્ન અવસ્થા છે. જેમકે કોઈ વ્યક્તિ સદ્ગુણી હોય અને તેના એ સદ્ગુણો તરફ આપણને પ્રેમ હોય. પરંતુ તેના એકાદ અવગુણ તરફ આપણને તિરસ્કાર હોય, છતાંય તેના એ અધિક સદ્ગુણોના કારણે તેના એક દુર્ગુણ તરફ આપણે સહનશીલ હોઈએ, ઘૃણા વ્યક્ત ન કરતા હોઈએ. આ રીતે "રાગ ક્લેશ" "ઢેખ ક્લેશ"ને દબાવી રાખતો હોય પણ જેવા તેના બીજા સદ્ગુણો નાશ પામી જાય કે તુરત તેના એકાદ અવગુણ તરફની આપણી ઘૃણા ભભૂકી ઊઠે.

ઉદાર અવસ્થા : મનુષ્યને ક્લેશો જ્યારે કલેશિત કરી જ રહ્યા હોય ત્યારે ક્લેશોની આ અવસ્થા ઉદાર અવસ્થા છે. ઇન્દ્રિયો વિષયાભિમુખ થઈને, વિષયોને ક્રિયાત્મકરૂપે માંગતી જ હોય તે "ઉદાર અવસ્થા" છે.

પ્રસુપ્ત અવસ્થામાં રહેલા ક્લેશો, પોતાને અનુકૂળ વાતાવરણ મળતાં પ્રસુપ્ત અવસ્થામાંથી સીધા જ ઉદાર અવસ્થામાં આવશે કે ક્રમશઃ પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચિછન્ન અવસ્થામાં પસાર થઈ ઉદાર અવસ્થામાં આવશે. એનો આધાર ક્લેશોને મળતા વાતાવરણની તીવ્રતા-મંદતા ઉપર અવલંબિત છે. પ્રસુપ્તમાંથી ઉદાર અવસ્થામાં આવતાં સુધીમાં કઈ અવસ્થામાં કેટલો સમય પસાર થશે એ પણ એને મળતાં કારણો અને વાતાવરણની તીવ્રતા-મંદતા ઉપર આધાર રાખે છે.

આમ પ્રસુપ્ત અવસ્થામાં રહેલા ક્લેશો પણ અસાવધાનીને કારણે ઉદાર અવસ્થામાં આવીને દુઃખી કરી નાખે છે. નિશ્ચિન્ત તો ક્યારે થવાય કે જ્યારે ક્લેશો પ્રસુપ્ત અવસ્થામાં પણ ન રહે, એનો જડ મૂળથી નાશ થઈ જાય. જડમૂળથી નાશ કરવા માટે શું કરવું જોઈએ? તેના માટે ધ્યાન કરવું જોઈએ.